

**Презентація книги історика Віктора Ідзя «Візантійська література та культура у IV-XV століттях»
для вчених Кафедри українознавства Інституту Східної Європи. ©**

10 вересня 2021 року в Інституті Східної Європи (ІСЕ) відбулась презентація нової наукової праці директора Інституту Східної Європи, завідувача Кафедрою українознавства, доктора історичних наук, професора, академіка АНВШ України Віктора Ідзя «Візантійська література в IV - XV століттях та проблема зародження і становлення християнської культури».

У науковій праці історика Віктора Ідзя «Візантійська література в IV - XV століттях та проблема зародження і становлення християнської культури» аналізується тільки та частина візантійської державної культурної спадщини, яка вплинула візантійську християнську ідеологію та християнську літературу.

Надаючи на працю позитивну рецензію доктор наук з державного управління, професор Інституту Східної Європи Василь Пасічник наголосив: «... Наукова праця директора Інституту Східної Європи, завідувача Кафедрою українознавства, доктора історичних наук, професора, академіка АНВШ України Віктора Ідзя «Візантійська література в IV - XV століттях та проблема зародження і становлення християнської культури» досліджує зародження і становлення християнської державності та культури, аналізує діяльність Візантійської держави в царині зародження і становлення та розбудови християнської держави, літератури та культури, досліджує діяльність християнських державних, політичних, культурних діячів Візантійської імперії у IV-XV століттях та їх впливу на зародження та становлення християнської державності та культури в Русі-Україні в IX-XIV століття ...», наголосив у висновок виступу вчений, доктор наук з державного управління, професор Інституту Східної Європи Василь Пасічник ...

Нище для друзів з мережі ФСБУК подається праця «Візантійська література в IV - XV століттях та проблема зародження і становлення християнської культури» з якою також можна познайомитися у Львівській національній науковій бібліотеці імені Василя Стефаника та у розділі «Документи» на сайті Інституту Східної Європи...

**Віктор Ідзьо
Візантійська література в IV - XV століттях
та проблема зародження і становлення християнської культури ©**

В історичній науці усталилось твердження, що візантійська література – це грецькомовне передання культурних процесів, які з IV-V ст. до середини XV ст. н. е. відбувалися на території Східного Середземномор'я. Упродовж тисячолітньої історії, до часу падіння Візантійської цивілізації під натиском турків-османів, візантійська література була панівною в Європі і близьких до неї країнах Азії.

Як свідчать джерела, візантійське право, судова система і література з початку кристалізації Візантійської імперії формувалися насамперед у місті на Босфорі – Константинополі, який часто називали новим Римом. Мешканці міста називали себе римлянами, чи, як це звучало грецькою мовою – ромеями, а державність – ромейською. Кожен громадянин знав, що його держава свій устрій перейняла від державного ладу стародавнього Риму та Греції [4,с.176-178].

Греко-римське суспільство рабовласників переживало політичну, економічну і культурну кризу. Римська держава перетворилася на велику військово-політичну репресивну машину, яка завойовувала нові території та посилювала податки всередині країни. Великі податки, які збиралися на потребу та вимогу імператора, привели до зубожіння селян. Занепадала торгівля, ремесло, виробництво. Виникали повстання. На тлі цих подій у візантійській імперії починає розвиватися християнство, яке стало новою ідеологією в боротьбі за нові політичні, релігійні та моральні цінності [15,с.250-295].

Закономірно, що відданість простого населення ідеалам ранніх християн була відповіддю на загальну зневіру в могутності Римської держави, у язичницькій релігії. Джерела свідчать, що імператор Діоклетіан (284-305) шукав вихід із складного становища, намагався перебудувати Римську державу на основі абсолютної монархії, опираючись на народний “Землеробський Закон”. Також єдина релігійна язичницька система повинна була бути обов’язковою для кожного римського громадянина. Однак Діоклетіан помилився, популяризуючи традиційне язичництво і водночас посиливши репресії проти християн [2,с.97-128].

Як свідчить історичний процес IV-V ст., всі імператори – від Діоклетіана до Юліана-Відступника та Євгенія, римські філософи і ритори – від Лібанія до Прокла, – були прихильниками римського язичництва. Згідно з джерелами, імператор Юліан вважав, що треба ігнорувати християнство. Він не бажав бачити “християнський дух часу, довіряючи силі особистої гвардії та вишколеної армії” [8,с.3-22].

Імператор Костянтин I (306-337 рр.), який був високоосвіченою людиною свого часу, зрозумів велику силу християнства, і пішов на союз із християнською церквою, перед смертю він охрестився. Саме відтоді візантійські історики розпочали відлік нової християнської епохи, нової візантійської ери. Як свідчать джерела, в 325 р. Костянтин скликав в Нікеї I Вселенський Собор, на якому консолідував усе християнство в єдину релігійно-політичну силу. У 330 р. він переносить столицю імперії в місто Візантій, який перейменовує в Константинополь – місто Костянтина. Усі ініціативи після смерті Костянтина в 337 р. закріпили його християнські послідовники [1,с.5-6].

У 380 р. імператор Феодосій I утверджує ортодоксальне християнство як єдину панівну релігію імперії, а в 395 р., після смерті цього імператора, внаслідок політичних і релігійних суперечок відбувся розпад імперії на Західну і Східну Римську імперію, де політична імператорська влада боролася за панівну політичну першість [16,с.12-23].

Аналіз історичних джерел свідчить, що Східно-Римська імперія пасивно спостерігала за розпадом Західно-Римської імперії. Проаналізувавши тисячолітню політичну історію Візантійської імперії, можна твердити, що готи на чолі короля Аларіха, які в 410 році штурмом узяли Рим, мали мовчазну згоду на це візантійських можновладців. Саме вони спричинилися до падіння вічного міста, бо після цього падіння всі імператорські регалії були віддані до Візантій-Константинополя, верховенство якого у політичній структурі імперії визнали готи. Наступне розорення Риму вандалами в 455 році теж було спричинено за безпосередньою згодою чи участю Візантії. У 476 році варварський король Одоакр скинув з престолу останнього західноримського імператора Ромула Августина, що призвело до завершення функціонування Західноримської імперії і утвердження єдиної політичної імперської влади з центром в Константинополі [3,с.198-211].

Падіння Західноримської імперії за безпосередньої участі Східноримської імперії з центром в Константинополі дало можливість Візантійській імперії розпочати фазу свого першого політичного і релігійного розквіту. Отже, перед Константинополем, як перед столицею імперії, стояло тисячоліття неперервної політичної та релігійної історії [17,с.3-25].

Як бачимо із проаналізованих джерел, розвиток Візантійської держави в IV ст. відбувався лише на ґрунті передової візантійської військово-політичної організації, яка зуміла упродовж короткого часу підпорядкувати великі території від Дунаю до Криму, на півночі – до Нумібії, на півдні – від Адріатики на заході до Месопотамії на сході. Творцями візантійської державності та візантійської культури разом із греками були і сирійці, а також копти, вірмени, грузини та еллінізовані народи Малої Азії. Наголосимо, що греки у Візантійській державі були носіями стародавньої державності, науки та освіти, економіки, фінансово-грошової системи та торгівлі. Вони заклали початки гончарної та виноробної промисловості, сільського господарства. Усі державні та науково-культурні і господарські надбання візантійці упродовж тисячолітньої історії прищеплювали усім народам, які увійшли до Візантійської імперії [10,с.23-41].

Узявши за релігійну та культурну основу східне сирійське християнство, візантійська культура регенерувала як синтез грецькі та східнохристиянські культурні традиції, які вже упродовж тривалого часу мали певну схожість між собою. Грецькі ерудити – Гомер, Демосфен, Платон та Аристотель знали східні філософії, релігійні течії, основні постулати Біблії. Історики Греції рідко заперечували ці твердження [1,с.6].

Упродовж перших століть розвитку Візантійської імперії грецька культура була під впливом релігій народів Сходу, зокрема християнства. Це було запорукою швидкого утвердження християнства саме в еллінському світі, а не в римському. Але, як свідчать проаналізовані джерела, римський світ у перші століття н.е. був жорстко налаштований військово-релігійною системою проти християн, а грецький світ толерантно сприймав християнське віровчення. Нова релігія і культура на теренах Візантійської імперії була синтезом візантійської культури, мистецтва, живопису [9,с.38-40].

Аналогічні процеси відбувалися у візантійській літературі того часу, де простежувався вплив східної літератури. До цього спричинився приїзд майбутнього реформатора грекомовної гімнографії Романа Солодкоспівця в VI ст. в Константинополь із Беріта (Бейрута), що в Лівані.

Однак релігійне та культурне греко-візантійське і сирійське зближення та подальший синтез не відбулися. Внаслідок національної неоднорідності та політичного, релігійного та економічного натиску Константинополя, релігійні концепції християнства розійшлися. Так, після III Вселенського Собору, що відбувся в Ефесі в 431 р., від греко-візантійської ортодоксії відокремилася Несторіанська церква Східної Сирії, а після IV Вселенського Собору, що відбувся в Халкідоні в 451 р. – монофітські церкви Західної Сирії, Єгипту, Ефіопії, а потім і Вірменії. Намагання візантійської політичної та церковної організації силовими методами відновити своє релігійне панування в цих регіонах спричинилися до того, що в VII ст. сирійці, а особливо копти, з радістю вітали арабів-мусульман як визволителів із візантійського рабства. За таких політичних і релігійних прорахунків візантійська політико-релігійна система втратила свої східні провінції [11,с.18-48].

У середовищі візантійської (грекомовної) культури, яка саме формувалася, у IV-V ст. християнство суперечило язичництву, яке мало великий вплив на літераторів та інтелектуалів. Навіть відомий візантійський юрист VI ст. Захарій Схоластик активно полемізував з язичницькою релігійною філософією сонцепоклонників, яка була останнім оплотом інтелектуального язичництва. Слід наголосити, що сучасниками таких визначних християнських філософів та церковних письменників, як Василій Кесарійський, Григорій Назіанзін, були не менш відомі колеги-ритори Лібаній, Гімерій та Фемистій, які були представниками старої язичницької релігії. Сучасником Вселенських християнських Соборів був язичницький філософ-неоплатонік Прокл (410-485), який у візантійській філософії був представником концепції античного ідеалізму. Саме він у Візантії розвинув філософсько-міфологічну традицію Платона. До нас дійшли легенди, що сама богиня Афіна Паллада з'явилася Проклу і сказала, що буде оберігати його дім. Очолювана Проклом Афінська Академія підтримувала язичництво аж до його смерті. Авторитет Прокла був такий великий, що імператорська влада та християнська, державна і релігійна система не

наважувалися ліквідувати її діяльність до смерті Прокла у 529 р. Тільки після смерті Прокла епоха язичництва була завершена [1,с.7].

Як свідчать джерела, в час правління імператора Юстиніана було зроблено все можливе, щоб Візантія перетворилася в суто християнську державу, а її столиця була християнським ідеалом. У 537 р. був освячений великий і прекрасний храм святої Софії, який став для Константинополя найбільшим християнським символом – таким, як Акрополь для Афінів. Імператор Юстиніан намагався урізноманітнити християнську філософію, культуру та літературу. Під тиском християнських релігійних діячів Юстиніан заклав “язичницьку Академію”, організовував репресії проти язичників по всій країні, та разом з тим вимагав від письменників та поетів таких літературних творів, які б прославляли імператора. Візантійській літературі того часу притаманне політичне забарвлення, її завданням стає обслуговувати владу славити імператорів та найвизначніших християнських діячів, вихвалити і примножувати авторитет імператора і церкви. Тоді ж імператор Юстиніан наказував візантійським поетам у творах висвітлювати велич і славу храму святої Софії. Поет Павло Силенціарій так відтворив у поезіях храм святої Софії: Все тут дихає красою, всьому тут дивуєшся,

Око твоє, подивись, яким святочним сяйвом

Храм в ночі осяяний, і слово безсилне. Ти мовиш:

Якою силою нічний Фаетон цей відблиск вилився на святиню!

Отже, в час правління Юстиніана були закладені засади християнської поезії, яка оспівувала як християнські діяння імператора Юстиніана, так і звеличувала ієрархів візантійської церкви. Слід наголосити, що до творення образу імператора-християнина Юстиніана спричинилися і візантійські історики, зокрема широко знаний Прокопій Кесарійський. Він у книжках “Історія Юстиніанових війн” та “Про Юстиніанові побудови” показує імператора як мудрого батька підданих, будівничого Візантійської (Ромейської) держави і ромейської столиці. Однак у його праці “Таємна історія”, яка не була призначена для широкого загалу, читаємо, що візантійський імператор «злочинець, чорнокнижник, виродок, демон у плоті, оточений злочинцями і розпусними жінками, зокрема – розпусною Феодорою”. Прокопій Кесарійський, пишучи про Юстиніана, наголосив, що «природа зібрала від всіх людей всі найгірші якості і вклала в душу цього чоловіка”. Слід наголосити, що Прокопій Кесарійський все життя вірно служив своєму монарху, від нього отримав високу посаду префекта Константинополя. Таке роздвоєння особистості та авторської діяльності візантійського поета, письменника і державного діяча є однією характерних прикмет “візантійського способу мислення і світобачення” того часу. Слід наголосити, що історик Прокопій Кесарійський стоїть біля витоків візантійського подвійного світосприйняття, а філософ Георгій Гемист Плифон (1360-1452 рр.) – наприкінці. Він, перебуваючи на високій посаді, ревно відстоював православну догматику у суперечках з католиками, а поза державною службою складав проекти закриття монастирів та повного знищення християнства. Як бачимо із тисячолітньої історії, представники візантійської уміли вдало поєднувати непоєднуване [14,с.33].

Однак література та культура Візантійської держави має і інші приклади. Як бачимо із джерел, ще в ранньовізантійську епоху складається візантійська провінційна література, яка була віддалена від запитів двору візантійського імператора. Ця література, здебільшого, була поширена в колі високоосвічених сановників, таких, як Прокопій чи Павло Силенціарій. Цей письменник пише про життя “християнських артистів”, про народ і для народу, народною мовою. У VI ст., в абсолютській Візантійській державі, було незвичним висвітлення проблеми простого народу, людини, яка має свої народні цінності, по-своєму розуміє добро і зло. Слід наголосити, Павло Силенціарій у творчості не вихваляє і не ганьбить імператорську владу, мало відтворює діяльність християнської церкви. Для нього головне – щастя і добро для простого візантійського народу. Із V ст. образ “Олексія – Божого чоловіка з Риму” твориться у візантійській легендарній літературі та фольклорі, утверджується в психології всіх християнських країн того часу. В основі творів про Олексія – творення добра” [1,с.12].

У VI ст. у Візантії популяризується твір “Життя минуле авви Данила”. Тут читаємо про доброго і чуйного бідняка, який за хабар посів високу посаду, але став черствим сановником. Він відгородився високою стіною від своїх колишніх друзів. Збіднівши, він знову став добрим чоловіком. Цей твір вважають шедевром візантійського письменства. Як свідчать джерела, уже з VI ст. навіть візантійський селянин знав свою історію та історіографію. Християнські монахи у Візантійській державі писали для народу цілі історіографічні хроніки. Дуже цікавою і поширеною була “Хронографія” сирійця Іоанна Малали (VI ст.), у якій автор досліджував історію всіх народів із найдавніших часів до 563 р. Малала, щоправда, припускається певних неточностей, пишучи про античні часи. Так, він називає прозаїками Цицерона і Саллюстія, але твердить про них як про найвизначніших римських поетів. Хроніка Іоанна Малали була популярною серед візантійського суспільства, а внаслідок подання у хронологічному порядку всіх історичних подій – від античності до середньовіччя – поширюється в Західній Європі і в стародавній Русі-Україні. Хроніка Іоана Малали слугувала посібником для істориків разом із “Християнською топографією”, яка дійшла до нас під назвою “Інді коплевства”, авторство належить Косьмі, який плавав до Індії. Ця “Космографія” була описом світу у просторі. Автор землю вбачав плоскою, вкритою небесним обрієм, поверх якого знаходився верхній ярус світу – Рай Небесний. Мова “Християнської топографії” – проста, про далекі країни розповідається легко, у казковій формі. Ця “Християнська топографія” була перекладена різними мовами християнського світу, серед них і давньоукраїнською мовою Русі-України. Як свідчать джерела,

ранньовізантійська література перебувала під великим впливом античної літератури і орієнтувалася на академічну античну літературу, тому й втрималася у візантійському суспільстві довго – до VII століття. У цей час світогляд у візантійському суспільстві починає змінюватися в усьому, починаючи з свого географічного ареалу, оскільки внаслідок потужної експансії мусульман великі провінції візантійської території переходять до рук мусульманських завойовників. У 636 р. імператор Іраклій, проголосивши сумну промову “Прощай, Сиріє!”, покинув Антіохію, у 641 р. під владою арабів опинився Єгипет. У 717-718 рр. араби підступають під стіни Константинополя, і тільки внаслідок консолідації усіх сил імперії візантійцям вдалося відкинути завойовників. Тоді ж на Балкани проникають слов’яни, створюють свої держави, засвоюють візантійську культуру і на території Греції асимілюються з місцевим населенням. Джерела свідчать, що із кризи Візантійська імперія виходить територіально значно меншою, але добре організованою державою, де домінує вільне землеробське населення, яке розвиває феодалізм [5,с.118-121].

У такій ситуації змінюється і література. Класичні твори втрачають античні тенденції, на зміну їм приходять християнсько-аскетичні. Виразниками цієї епохи стали такі твори, як “Великий канон” Андрія Критського, цикл новел із життя аскетів, які написав Іоан Мосху, назвавши його “Духовна галявина”.

Важливою подією у житті візантійського суспільства була боротьба між іконоборським урядом і монастирськими колами іконошанувальників. Ця боротьба почалася у 726 р. і тривала до 842 р. Візантійські імператори, які мали підтримку війська, намагалися реорганізувати візантійське суспільство за рахунок багатств церкви, зокрема великих монастирських земель. Однак у цій боротьбі перемогли іконошанувальники, які опиралися на традиції грецької релігійної культури. За таких обставин уся літературна спадщина іконоборців була втрачена. У цей час починає творити візантійський полеміст і великий іконошанувальник Іоан Дамаскін (675-749 рр.), поет і вчений, творець схоластичного методу дискурсивного богослов’я, який згодом став популярним на Заході. Наступним відомим літератором був Фома Аквінський. На переконання натхненника іконошанувальників Феодора Студита (759-826 рр.) впливав корпоративний дух монахів. Для нього монаше життя стало темою як богословських творів, так і художніх. З другої половини IX ст. бере початок період стабільного централізованого розвитку Візантійської імперії, біля керма якої стає в 867 р. Македонська династія. Спостерігається розвиток торгівлі. У X ст. Константинополь знову виконує свою історичну функцію “золотого мосту” між Сходом і Заходом. Уже не монастирі, а міста стають осередками культури, освіти і науки. У цей час знову зростає інтерес до античності. Слід наголосити, що завдяки патріарху Фотію (820-892 рр.) та його учню Арефі сучасні науковці мають можливість досліджувати унікальні переписи рукописів текстів Платона, Евкліда, Лукіана та інших класичних авторів. Через те, що патріарх Фотій був популяризатором античності, його критикували та звинувачували політичні недруги та сучасники, зокрема – Лев Хирсфакт, який звинуватив Фотія в “еллінізмі та христовідступництві” [1,с.15].

У XI ст. творить великий майстер пера Михайло Пселл (1018-1096 рр.). Візантійські джерела характеризують його наступним чином: “Показний, хвацький інтриган, чиновник, який зумів викликати довіру різних імператорів, жадний збирач чинів та помість, та разом з тим високий інтелектуал, знавець візантійської історії. Він визначний науковець, який серйозно готувався до занять, автор багатьох творів з математики, філософії, філології, богослов’я, історії, права, медицини, музики, астрономії, архітектури. Його гострий розум, тверезий скептицизм та любов до знань надають його обличчю прекрасних рис” [7,с.361].

Після тривалого розквіту настала велика криза Візантійської імперії у зв’язку з натиском турків-сельджуків зі сходу та норманів із заходу. Однак імператору Олексію I Комнину, який прийшов до влади в 1081 р. після страшної перемоги турків-сельджуків над візантійцями при Манцикерті, зробивши ставку на провінційну знать, вдається на тривалий час зупинити турків-сельджуків. Задля утвердження влади в імперії династія Комнінів проводить широкомасштабну феодалізацію суспільства і наближає візантійське суспільне життя та культуру до норм західноєвропейського рицарського суспільства. Щоб діяти у цьому напрямку, Алексій I Комнин змушений був жорстокими методами придушувати народні рухи “павліканців та богомолів”, водночас остаточно знищуючи інститут рабства [7,с.243-244].

В історії візантійської літератури XII ст. домінує література, написана простою народною мовою. Візантія давно знала, що її офіційна мова значно відрізняється від розмовної народної мови. У XII ст. починає творити один із найвідоміших поетів Візантії Феодор Продром. Саме він розпочав нову хвилю написання творів розмовною мовою, а його наступники це продовжили. Ф. Продром наголошував, що держава повинна освіченим людям, поетам, створити сприятливі умови для того, щоб Візантія мала історико-літературну перспективу [13,с.69].

Із XIII ст. у Візантійській державі почалася криза. У той час, коли латиняни у 1204 р. пограбували візантійську столицю, занепадає візантійська культура і література. Відродження Візантії у 1261 р. починається у Нікеї. Яскраві особистості Никифор Хумі та Феодор Метохит, які досліджували античну філософію та астрономію, відродили візантійську культуру, науку, літературу та мистецтво. пов’язано з історією візантійського мистецтва. Відомо, що у 1303 р. Феодор Мехотіт укладав високохудожню мозаїку [12,с.213].

Тоді ж у Візантії розвивається фольклорна література, яка домінує аж до падіння візантійської державності. До наших днів дійшли літературні пам’ятки “Житіє шанованого Осла” та “Прекрасна розповідь про Осла, Вовка і Лиса”. Усі образи виведені у суто візантійському колориті. Лис і Вовк – натхненники хитрості та насилля, які

скували Осла (народ) силою страху. Як свідчать джерела політичної історії Візантійської імперії, у XIV-XV ст. території держави значно зменшилися під натиском турків-сельджуків. 29 травня 1453 р. володар Османської імперії Мехмед II в'їхав у Константинополь. Останні зразки візантійської літератури – це опис катастрофи 1453 р. Цю подію зафіксував і Лаонік Афінянин, який писав: “Я говорю про трагедію, яка трапилася у державі еллінів, і про те, як турки зібрали силу, якої ще не було...” [1,с.20].

Ніхто із візантійців не міг повірити, що така висококультурна, розвинута країна, як Візантія, може припинити функціонувати. Останній мислитель Візантії Лаонік Афінянин у своєму трагічному творі наголошує: “Треба в трагічний час у душах нести візантійську національну ідею, з почуттям патріотизму розпочату Гомером, яку так жорстоко і безжально сьогодні знищили турки...” [6,с.168-173].

Список використаних джерел та літератури:

- 1.Аверинцев С.С.Византийская литература. – Москва, 1974.
- 2.Византийский Земледельческий Закон. Текст, исследование комментариев подготовили Липшиц Е. Э., Медведев И. П., Пиотровская Е. К. – Л., 1984.
- 3.Гюнтер З. А.Р. Корсунский. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств. – М., 1984.
- 4.Ідзьо В.С.Візантійська держава – історія, релігія, політика, економіка та розвиток феодального господарства в IV-VII ст. н.е.// Науковий Вісник Українського Історичного Клубу. – М., 2003. – Т.VIII.
- 5.Ідзьо В.С. Візантійська держава в VII-VIII століттях. Науковий Вісник Українського Історичного Клубу. – М., 2004. – Т.IX.
- 6.Ідзьо В.С. Взаємовідносини Візантійської імперії та слов'янських держав Склавинів і Антів з території України на ранній стадії українського народу та української державності. Науковий Вісник Українського Історичного Клубу. – М., 2003. – Т.VIII.
- 7.Истрия Византии. – М., 1967. – Т.II.
- 8.Курбатов Г.Л.К проблеме перехода от античности к феодализму в Византии. В кн.: Проблемы социальной структуры византийского общества. – Л., 1980. – Вып. 3.
- 9.Лазарев В.Н. История византийской живописи. – М.1947. – Т.I.
- 10.Липшиц Е.Э. Право и суд в Византии в IV-VIII веках. – Ленинград, 1976.
11. Липшиц Е.Э.Очерки истории византийского общества и культуры. – М.,1961.
- 12.Лазарев В.Н. Истрия византийской живописи. – М., 1947. – Т.I.
- 13.Псевдо-Продром. – Византийский временник. – Т.XXIV.
- 14.Сюзюмов М.Я. Историческая роль Византии и ее место во всемирной истории. – ВВ. 1968. – Т.29.
- 15.Трофимова М. К. Штаерман Е. М. Рабовладельческие отношения в ранней Римской империи (Италия). – М., 1971.
- 16.Удальцова З. В. Гутнова Е. В. К вопросу о типологии феодализма в Западной и Юго-Западной Европе. В кн. Юго-Восточная Европа в эпоху феодализма. – Кишинёв, 1973.
- 17.Удальцова З.В. К вопросу о генезисе феодализма в Византии (Постановка проблемы). Византийские очерки. Труды советских учёных к XIV конгрессу византистов. – М., 1971.

